

Szülés mint határrevízió: pronatalizmus és irredentizmus az 1910-es és 1920-as évek anya- és csecsemővédelmi törekvéseiben _____

Anyaság és nacionalizmus

Az 1. képen a Stefánia Szövetség címerét láthatjuk. A Stefánia Szövetség, teljes nevén Országos Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére 1915-ben, az első világháború folyamán alapult meg, és elsődleges céljául tűzte ki a csecsemőhalandóság elleni küzdelmet. A címer egy gyermekét szoptató fiatal anyát ábrázol, körülötte körben a szövetség jelszava: „Magyar anyák, ti tehetitek nagygyá Magyarországot.” Ugyanezt a jelszót láthatjuk a szövetség 1926-os képeslapján, de már új illusztrációval (2. kép). A szoptató anya kis kötényt, babos kendőt, virágokkal hímzett rokolyát hord, az előző illusztráció klasszicistán redőzött ruházatával ellentétben egyértelműen magyar népviseletet. Mosolya halk nyugalom helyett büszke örömet mutat. És míg az előbbi kép kivágása nem láttatja a miliőt, a környezetet, és épp ezáltal irányítja a figyelmet anya és gyermek bensőséges kapcsolatára, az utóbbin éppen a háttér hordozza a fő állítást. A magyar madonna háta mögött kirajzolódik Nagy-Magyarország körvonala. Az 1915-ös kép állítása: a magyar anya, aki gyermeket szül és gyermeket nevel, nagygyá teszi Magyarországot, hiszen az általa életre hozott gyermek az ország és a nemzet egészét erősíti. Az 1926-os kép viszont már azt sugallja, hogy a magyar anyaság, tehát a nők gyermekvállalása és a gyermeket vállaló nők védelme képes visszaállítani Magyarország politikai és földrajzi nagyságát, képes kézzelfogható módon siettetni a revíziót.

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, miként kapcsolódik össze a határvédelem fogalma az anyasággal, illetve hogyan emelkedett ki ennek a magyar anyának az irredenta képe az első világháborús évek pronatalista-eugenikus nemzetvédelmi diskurzusából. Feltételezésem, hogy a tízes évek anya- és csecsemővédelmi törekvései a szülést és az anyaságot már a háborús veszteség és a párizsi békeszerződések előtt egy fenyegetett nemzet védelmével, egy integritásában megsértett nemzet újra egészsé tételével azonosították. Így tehát a trianoni veszteség és az irredenta retorika nem megteremtette, csak átírta és felerősítette a már létező *anyaság mint nemzetvédelem* retorikát.

Az anyaság, az állam és a határ kapcsolatának társadalomtörténeti elemzéséhez kiindulási pontként a Nira Yuval-Davis brit-izraeli szociológus által megalkotott fogalmi kereteket használok. 1997-es könyvében *Gender & Nation*, azaz *Nem és Nemzet*, társadalmi nemi viszonyok és nacionalista diskurzusok egymásra hatását vizsgálja, és azt állítja, hogy a nők azok, akik újratermelik, illetve újratertetik a nemzetet. (Itt az angol „reproduction” szó fordíthatatlanságáról van szó, hiszen egyszerre jelent reprodukciót, szaporodást a biológiai értelemben és újratertetést, a folytonosság biztosítását kulturális vagy szimbolikus értelemben.) Yuval-Davis magától értetődő állítása az, hogy bármilyen egyéb tényezők játszanak is közre a nemzet vélt vagy valós folytonosságának biztosításában, a nemzet új tagjait szükségszerűen a nők hordják ki. A nemzetállamok tehát, amennyiben a nemzet demográfiai növekedését (vagy adott esetben csökkenését) kívánják elérni, elsősorban a gyermekszülésre képes nőkre fognak társadalmi, anyagi vagy akár jogi nyomást gyakorolni. Yuval-Davis szerint egy történelmi krízishelyzet, egy „nemzeti tragédia leküzdésére irányuló nemzeti stratégia”¹ a nemzet jövőjéről való párbeszéd középpontjába állíthatja a szülés és anyaság kérdését.

Ugyanakkor Yuval-Davis hangsúlyozza, hogy nemcsak a nemzet biológiai reprodukciója, hanem annak kulturális folytonossága is elválaszthatatlan a társadalmi nemi viszonyoktól – a nők gyakorta „a közösség határának kulturális szimbólumai, a közösség becsületének hordozói”.² Ebből az következik, hogy egy vélt vagy valós fenyegetést megelőző, integritásában megsértett közösség nemcsak a nők reprodukív kapacitására, hanem kulturális-szimbolikus szerepükre is támaszkodik identitásuk megvédésének, újjáépítésének folyamán. A szerző példákkal is szolgál: Franciaországban, a második világháborús megszállás után a megszálló katonák vélt szeretőinek nyilvános megszégyenítése, kopaszra borotválása a nemzeti önbecsülés helyreállítására szolgált, a női szexuális kollaboráció nyilvános megbüntetése eltörölte a nem női és nem szexuális kollaboráció közös szégyenét. Hasonló mechanizmus lép életbe, amikor egy kisebbségi helyzetbe került közösség sokkal szigorúbban ragaszkodik vallási és kulturális szabályaihoz, mint ezt többségi helyzetben valaha tette, és különösen a nőket érintő szabályok által igyekszik fenyegetett határait megszilárdítani.

¹ Yuval-Davis 2005: 44.

² Yuval-Davis 2005: 85.

Eugenika mint nemzetvédelem

Bár a háborús trauma váratlan mértékben ráirányítja a magyar szociálpolitikusok és reformerek figyelmét a szülés és a csecsemővédelem kérdéseire, a népesség csökkenésétől való félelem már jóval korábban megjelenik. Az 1900-as évek civil csecsemővédelmi kezdeményezései már „a nemzet létfenntartási kérdése”³ címen tárgyalják és alapvetésként állítják, hogy a magyar nemzet demográfiai versenyben áll mind a nemzetiségekkel, mind más nemzetállamokkal. Madzsar József legelső, egy országos csecsemővédő szövetség megalapítását sürgető publikációjában nem mindössze a csecsemőhalálozás ijesztően magas mértékére hívja fel a figyelmet, hanem ezt az adatot mint a nyugati országoktól történő elmaradás okát és bizonyítékát emeli ki.⁴ Yuval-Davis „népesség mint hatalom diskurzus”⁵ néven emlegeti az alapfeltételezést, mely a nagyobb népességet, a nagyobb születésszámot automatikusan erősebb, életképesebb nemzettel azonosítja. A korszak csecsemővédelmi, illetve pronatalista törekvéseiről azonban nem beszélhetünk anélkül, hogy meg ne említenénk a századeleji eugenikus mozgalmat.

A magyarországi eugenika értelmezésében elsősorban Marius Turda 2014-es monográfiájára támaszkodtam, mely kitűnő áttekintést nyújt a huszadik századi magyar eugenika nemzeti és nemzetközi összefüggéseiről.⁶ Jelen tanulmány szempontjából a kötet azon meglátását kell kiemelnünk, hogy a századeleji közegészségügyi diskurzusban és gyakorlatban számos ponton elválaszthatatlanul összefonódott az eugenika az egészségügy és szociálpolitika egyéb elemeivel. Következésképpen megtalálhatjuk az eugenika szókinszét és akár az eugenika célkitűzéseit is a közegészségügy olyan aspektusaiban, melyek csak igen távoli és áttételes kapcsolatba hozhatóak a tulajdonképpeni eugenikával, ugyanakkor az eugenika zászlója alatt találkozhatunk olyan legitim közegészségügyi vagy szociálpolitikai erőfeszítésekkel, melyek a szó kurrens értelmében egyáltalán nem is nevezhetők eugenikusnak. Az 1910-es évek során kialakuló szoros összefonódás és együttműködés egyik leglátványosabb példája, hogy az Országos Gyermekegőző Liga, az Országos Hadigondozóhivatal és a Nemzetvédő Szövetség a Nemibajok Ellen 1918-ban közös lapot indítottak a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társasággal *Nemzetvédelem* címmel. A népjóléti, népesedéspolitikai és közegészségügyi problémákkal foglalkozó szövetségek mind céljaikban, mind tagságukban komoly átfedést mutatnak az elsősorban eugenikával, illetve magyar

³ MNM SOM 1912: 1.

⁴ Madzsar 1915: 2.

⁵ Yuval-Davis 2005: 45.

⁶ Turda 2014.

szóval fajegészségtannal foglalkozó társasággal. Tehát a kortársak szemében az eugenika a gyermekvédelemhez, a hadirokkantak támogatásához, a nemi betegségek kezeléséhez és prevenciójához hasonlítható célként, szociális és közegészségügyi reformprojektként tűnt fel.

Ez az eugenikához fogalmilag közeli *nemzetvédelem* több különböző politikai álláspontot fogott össze, mert közös célt mutatott mind a baloldali szociálpolitikának, mind a konzervatív keresztény jótékonyáságnak. Ezért olyan különböző filozófiai-etikai meggyőződésű személyiségeket készítetett közös munkára, mint például a Stefánia Szövetség megalapításában egyaránt részt vevő szociáldemokrata Madzsar Józsefet és a katolikus politika vezéralakját, Prohászka Ottokárt. Jelen tanulmány keretében nem fogok részletesebben kitérni az állam helyére az eugenikai projektben, illetve az állami szerepvállalás és a magánjellegű jótékonyosság bonyolult összjátékára. Mivel az állami szociálpolitikai stratégia a mind a tízes években, mind a Horthy-korszakban magában foglalta a karitást, Gyáni Gábor kifejezésével élve, nem állami egyesületek „nagyermű állami dotációját”,⁷ a centralizált állami törekvések és a széttartó magánkezdeményezések között nem mindig vonható egyértelmű határvonal.

Eugenikus terminológia

A Stefánia Szövetség 1916-os programja az anyák és csecsemők védelme révén „a nemzet számbeli erősítését és feljavítását”⁸ tűzte ki céljául. Ez egy, az eugenikai diskurzussal rokon nyelven megfogalmazott cél, hiszen a nemzetet biológiai entitásként kezeli, melyet a magas születésszám és az alacsony csecsemőhalandóság szükségszerűen „feljavít”. Ezen a ponton felmerül a fogalomtörténeti kérdés: pontosan mit is jelent az eugenika szó? Jelen tanulmányban nincs lehetőségem feltárni az eugenika, illetve a korszakban használt szinonimák teljes jelentéstartományát, ehelyett rámutatok egy-egy használatbeli ambivalenciára, amely árnyalja és elbizonytalanítja az eugenikai diskurzust, és kihat a szülésről és anyaságról alkotott képre is.

A klasszikus galtoni eugenika⁹ az emberi faj és egyes embercsoportok veleszületett tulajdonságaival, illetve ezen tulajdonságok kifejlődésével foglalkozik. Az eugenikus intervenció tehát elsősorban a kívánatosnak talált tulajdonságokkal rendelkező emberek gyermekvállalásának támogatását és a nemkívánatosnak

⁷ Gyáni 2008: 20.

⁸ Stefánia 1917: 1.

⁹ Galton 1904.

ítélt tulajdonságokkal rendelkező emberek gyermekvállalásának hátráltatását, akár erőszakos megakadályozását jelenti. A továbbiakban tárgyalt eugenika tárgya azonban nem az egyéni ember, de nem is az emberi faj. A nemzetvédelmi kontextusban megfogalmazott eugenika már abból a feltételezésből indul ki, hogy a nemzeti közösség az, melynek egyes tulajdonságai állami vagy társadalmi intervencióval megváltoztathatóak és megváltoztatásra is szorulnak. Azonban nem alakult ki konszenzus arra nézve, hogy pontosan kiket foglal magába a közösség, mely tulajdonságaival foglalkozzon az eugenika, és pontosan mely eszközöket használhat fel az eugenikus intervenció, melyek hatásosak, illetve melyek erkölcsileg elfogadhatóak. Úgy is fogalmazhatunk: mely közösség határait védi az eugenika, milyen fenyegetésekkel szemben, és mely fegyverekkel?

Az eugenika és a határvédelem azonosítása nem szeszélyes nyelvi improvizáció. A betegséggel való egyéni vagy közösségi megküzdés bevett metaforája a harc, a háború,¹⁰ és mint említettem, a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság rövid életű lapját eleve a harcias *Nemzetvédelem* címen adták ki. A nemzetvédelem szóösszetétel a tizenkilencedik században a honvédelem, a konkrét katonai határvédelem szinonimájaként jelent meg, és ma is ebben az értelemben használjuk, például a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nevében. Ugyanakkor a tízes években egyre nagyobb teret nyert a korábban csak az állatvédelem példájára humorosan megalkotott „embervédelem” kifejezés mint az emberi élet fennmaradását és lehető legjobb minőségét biztosító szociálpolitika megnevezése. Ezzel párhuzamosan a nemzetvédelem is eugenikai jelentéstartománnyal telítődött, hiszen a nemzethez tartozó emberek védelmét jelentette – de ezúttal nem a katonai támadással, hanem a fertőző és veseszületett betegségekkel szemben.

De vajon kik tartoznak 1918-ban a magyar fajhoz? És a magyar nemzethez? A századelő eugenikájának fajfogalma még az eugenika kontextusában sem jelentett feltétlenül biológiailag meghatározott, vérségi kötelék által egybekapcsolt homogén csoportot.¹¹ 1924-ben a Szent István Könyvek sorozatban kiadott *Átöröklés és nemzetvédelem* című ismeretterjesztő kiadvány nyíltan antiszemita fajvédelem mellett érvel, de a fajt mégis igen óvatosan definiálja: „ugyan különböző származási elemekből verődött össze, de az együttélés és vérkeveredés révén bizonyos egyöntetűsége tét szert.”¹² A szóhasználat ambivalenciáját megvilágíthatjuk a húszas évek egy klasszikussá vált szellemtörténeti alkotásának segítségével, hiszen Szekfű Gyula *A magyar bortermelő lelki alkata* című 1922-es művében

¹⁰ Sontag 1983.

¹¹ Marius Turda a tízes évek eugenikai nemzetfogalmával kapcsolatban ismételt hangsúlyozza a magyar zsidó eugenisták létezését és tevőleges részvételét a mozgalomban.

¹² Marosi 1924: 82.

egyértelműen lelki-szellemi tulajdonságok, gazdasági és kulturális viselkedésformák történetét írja, melyeket ugyanakkor „faji, öröklött sajátosságok” megnevezéssel illet. Szekfű definíciója szerint a faj „első sorban történeti alakulat, időben lett és időben megváltozható képződmény, nem pedig valami anatómiai vagy pszichikai unikum, specialitás, mely egy példányban, egyetlen formában állván elő, egész léte alatt büszkén dacolhatna a történeti fejlődés által eszközölhető változtatásokkal.”¹³ Tehát a lelki, történeti folyamatok során kialakult tulajdonságok is a „faj” fogalom jelentéskörébe tartoznak, mely ekként átfedi a „nemzet” szó jelentését.¹⁴ Amennyiben a lelki és társadalmi tulajdonságok is potenciálisan faji tulajdonságok, a lélek és a társadalom megváltoztatására irányuló törekvések, a kulturális és szociális reformok mind szükségszerűen beletartoznak egy tágan értelmezett eugenika hatáskörébe.

Az eugenika eszköztára, a tízes években alkalmazott kifejezéssel, pozitív (az egészséges gyermekek megszületésére és életben tartására irányuló) és negatív (a „nemkívánatos” tulajdonságokat hordozó emberek szaporodásának megakadályozását célzó) módszerekből áll. Ezen felül megkülönböztetünk kvantitatív (nagyobb születésszámra törekvő) és kvalitatív (jobb genetikai tulajdonságokra törekvő) eugenikát. A pozitív, kvantitatív eugenika sem céljaiban, sem módszereiben nem különbözik az egyszerű pronatalista politikától, sőt nem különbözik lényegileg az általános értelemben vett szociálpolitikától sem. Madzsar József 1916-os *A meddő Budapest* című kötete azt az állítást világítja meg, hogy egyes demográfiai és közegészségügyi problémák, elsősorban az alacsony népességszaporulat és a magas csecsemőhalálozási arány mögött társadalmi okok állnak, így nem egészségügyi, hanem inkább szociális eszközökkel lehet leküzdeni őket.¹⁵ Tehát a szociális gondoskodást is értelmezhetjük olyan eszköznnek, amely az eugenika céljait szolgálja: a jobb életkörülmények nemcsak jobb egyéni életszínvonalat jelentenek, hanem az eugenikai értelemben erősebb, azaz számosabb és minden bizonnyal egészségesebb faji-nemzeti közösséget.

¹³ Szekfű 1922: 9.

¹⁴ Bár a nemzet szó elsődleges jelentése politikai, illetve kulturális közösséget ír körül, etimológiáját mégis a nemzés aktusára, a vérségi kötelék jelenlétére vezethetjük vissza. A „nemzet” és „nemzetség” szavak mindennapi használatban referálhatnak mind az állampolgárok közösségére, mind egy a faj fogalmánál is erőbben biológiai-vérségi csoportosulásra.

¹⁵ Madzsar 1916.

A legtöbb eugenikus-szociálpolitikus nem ment olyan messzire, mint egy kommunista fogorvos, dr. Herz Sándor tette 1918-as *Embertenyésztés* című könyvében, melyben az eugenikus reformot radikális társadalmi reformként képzelte el. Az *Embertenyésztés* elveiben szocialista eugenikát vázol fel, amennyiben teljes államosítást, teljes jogegyenlőséget és általános munkakötelezettséget követel, a lakosságot fűtött, csatornázott, elektromossággal és sportpályákkal ellátott idilli lakótelepekre költöztetné, és ebben véli a számosabb, egészségesebb és erősebb nemzet zálogát felfedezni. Ugyanakkor a szerző százoldalas könyvében mindössze négy oldalt szán arra, hogy a címben megjelölt eugenikai kérdésről beszéljen, azaz ne csak a szociális gondoskodással egyenértékű pozitív eugenika, hanem a negatív eugenika eszköztárát is számba vegye. Ebben a négy oldalban Herz a testi és szellemi fogyatékosok, valamint a „here semmittevők” és az „etikai hiányosságban szenvedők”¹⁶ meddővé tételét javasolja. Herz baloldali radikalizmusa nem jellemző az eugenikai diskurzus egészére, ugyanakkor jól példázza, hogy a tárgyalt korszakban jelentősen több megnyilvánulását találjuk a pozitív és kvantitatív, mint a negatív és kvalitatív eugenikának, mely számos eugenikát tárgyaló kiadványban csak említés szintjén vagy egyáltalán nem jelenik meg. Ezt nem kizárólag a negatív eugenikához kapcsolódó morális kételyeknek, a személyes szabadságot sértő reprodukív korlátozások elítélésének tudhatjuk be, hanem annak, hogy valóban megvalósítható és valóban értékelhető mértékű társadalmi-demográfiai változást a csecsemővédelem és a közegészségügy pozitív „eugenikáján” keresztül lehetett a leglátványosabban elérni.

Herz abban is tipikus példája a korabeli diskurzusnak, hogy többek között a „lustaság, csacsckaság, féltékenység” tulajdonságait is eugenikai módszerekkel kiküszöbölhető jegyeknek tartja. Olyan lelki-szellemi tulajdonságokat is örökletesnek vél, amelyek a mai orvostudomány nézőpontjából már egyáltalán nem tekinthetők genetikusak, biológiailag meghatározottnak: példának okáért a bűnre való hajlamot. A magyar eugenikát, többek között Madzsar munkásságát is, áthattotta Lamarck öröklődésmélete, a szerzett tulajdonságok öröklődésének elve. A lamarcki elmélet szerint például, ha egy férfi gyereket nemz, majd alkoholistává válik, és újabb gyermeket nemz, csak a második gyermek örökli az alkoholizmus káros tulajdonságát.¹⁷ A szerzett tulajdonságok öröklőhetőségének vétele újabb kapcsolatot jelent az eugenika (legalábbis a pozitív eugenika) és a humanista szociálpolitika között, hiszen azt sugallja: az egyéni ember felemelése magában hordozza mind a társadalmi felemelkedés, mind a valamiféle „fajnemesítés” ígérését.

¹⁶ Herz 1918: 70.

¹⁷ Madzsar 1905.

A nemzet teste – a háború

Egyértelműnek tűnik, miért a háborús években válik kiemelkedő fontosságúvá az eugenikával és szociálpolitikával is határos nemzetvédelem, miért ezekben az években alakulnak meg a nemibeteg-gondozás, az anya- és csecsemővédelem intézményei. Az állóháború pusztító hatása minden európai országban pronatalista reakciót vált ki, az ellenfél tartalékainak felmorzsolására törő anyagháború pedig kvantifikálható biológiai erőforrásként láttatja a besorozható katonákat,¹⁸ és erőre kap az elv, melyet Yuval-Davis után „népesség mint hatalom” diskurzusnak nevezünk. A *veszteség* ténye a háború második évében találja meg nyelvi kifejezését az anya- és csecsemővédelmet szorgalmazó szövegekben, a Stefánia Szövetség programjában,¹⁹ kiadványaiban,²⁰ a csecsemővédelem témájában összehívott ankétok előadásában.²¹ Ezek a szövegek nem a háború elvesztéséről beszélnek, nem az előre még el sem képzelhető territoriális veszteségről, hanem az elesett katonáról. Erre a veszteségre hol az *emberveszteség*, hol a *vérveszteség* szót használják, egyetlen testté antropomorfizálva a nemzet egészét. Ekként volt lehetséges megfogalmazni és kifejezésre juttatni a gondolatot, hogy Magyarország mint politikai és/vagy társadalmi entitás akkor is veszteséget szenvedett, ha a háborút még nem is veszítette el, és ezt a veszteséget az sem kisebbítené, ha a háborút esetleg majd megnyeri. Ezt a veszteséget lehetséges egy eugenikai diskurzuson belül tárgyalni, hiszen az eugenika tárgya, a nemzetet alkotó emberek tömege indult hirtelen és aránytalan pusztulásnak: az eugenikai diskurzus hangsúlyozza, hogy a fiatal, egészséges, besorozható férfiak a népesség eugenikai szempontból legértékesebb szegmensét jelentik.

De ez nem feltétlenül magyarázza a háborús veszteségekre adott *nemzetvédelmi*, tehát eugenikai-közegészségügyi választ. A nemzetvédelmi retorika arra enged következtetni, hogy megalkotói a világháborút nem egyszerűen politikai vagy demográfiai veszélyhelyzetnek látták, hanem olyan támadásnak, mely a nemzetet integritásában sérti. Nem vagy nem csak a földrajzi határokkal körbekerített Magyarország állt fenyegetés alatt: a magyar emberek összességéből álló nemzet szenvedett súlyos és folyamatosan súlyosbodó sérülést. Hiába őrizte még meg területi integritását az ország, szuverenitását az állam, ha a háborús veszteségek a nemzet kollektív testét sértették meg. A háború befejezése és a feltételek nélküli béke kiáltása nélkül viszont a veszteséget, az ember- és vérveszteséget megállítani nem,

¹⁸ Klich-Kluczevska 2012: 307–328.

¹⁹ Stefánia 1917.

²⁰ Stefánia 1918.

²¹ Madzsar et al. 1916.

csakis pótolni lehet. Mind azok, akik szükségesnek vélték a háborút, mind azok, akik nyíltan ellenezték, tehetetlenül néztek szembe a csatateri halálozással, és a gyermekszülés és nevelés támogatásában találják meg a cselekvési lehetőséget. A nemzetvédelem szóhasználata azt érezteti, a harctéren elesett katonák és az első életévükben elhunyt csecsemők halála hasonló veszteség, hasonló vérvesztesége a nemzet egészének. Ennek az azonosulásnak legékezebb példáját a Stefánia Szövetség 1918-as tankönyvének bevezetőjében találjuk, mely szerint „évenként 130 000 anya hiába kínlódik és hoz hasztalan véráldozatot”,²² azaz az anya, akinek csecsemőkorában meghal a gyermeke, ugyanúgy hiába vérzik, mint egy hasztalan háborúban elesett vagy megrokkant katona.

A *homefront*, az anya

Az angolok *homefront*nak, a németek *Heimatfront*nak, otthoni frontnak nevezik azt, amit mi hátországnak. A kifejezés az első világháborúban terjedt el, és azontúl, hogy propagandaértékkel bírt, találóan leírta a harcokat közvetlenül nem megtapasztaló, de a háborúzó ország életében szükségszerűen tevőlegesen részt vevő civilek életét. A valódi front két harcoló fél között húzódik, akik el akarják pusztítani egymást és benyomulni, elfoglalni a másik területét. De hol az otthoni front? A hadigazdaság üzemeltetésében, a háborús propaganda lapjain, a harctérre küldött katonák otthonmaradt családtagjainak körében? A nemzetvédelmi diskurzus ezt a másik frontot a nemzet újrateremtésének munkájával azonosította, a frontvonalat a csecsemő élete és az azt támadó egészségügyi és szociális veszélyek között húzta meg. Az anya testén, az anya karjaiban zajlik a harc.

A nemzetvédelem, csecsemővédelem és anyaság összefüggéseit egy 1916-os nyilvános beszélgetésből rekonstruálhatjuk. Madzsar József „A jövő nemzedék védelme és a háború”²³ címmel tartott előadását a Társadalomtudományi Társaság vendégei kommentálták – bár a felszólalók nem mind járulnak hozzá tevőlegesen a következő évek anya- és csecsemővédelmi stratégiáinak kialakításához, különböző nézőpontjaik megvilágítják az anyaság mint nemzetvédelem olyan kényes kérdéseit, melyek a húszas években is uralják az anyaság diskurzusát. Madzsar háborús győzelmet feltételez, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az emberveszteség súlyossága egy esetleges győzelmet is hosszú távú gazdasági és demográfiai krízisbe fordít. Ezért a jövő nemzetének védelmét a születésszám emelkedése és a megszületett csecsemők túlélése biztosítja. A háborús évek nemzetvédelmi diskurzusában elté-

²² Stefánia 1918: 1.

²³ Madzsar et al. 1916.

rő vélekedések bukkannak fel az alacsony születésszám lehetséges okairól, illetve a helyzet megoldásának lehetséges módjairól, de arról sem születik konszenzus, hogy a csecsemővédelmi politikának és propagandának pontosan kit kellene megszólítania. Az állam csak akkor számíthat népességnövekedésre, ha anyagiilag támogatja a gyermekvállalást – ezt az álláspontot Madzsar így fejezi ki. „A gyermekek számát az határozza meg, hogy vajjon hányról gondolja az apa, hogy kellőképpen fölnevelheti”, majd leszögezi, „a szülés a család gazdasági terhét semmiképpen se fokozza”.²⁴ Madzsar a férfi és a férfi keresete által eltartott család terheiről beszél, miközben a Stefánia Szövetség programja 1917-ben már kimondja, hogy céljuk: az *anya*²⁵ ne kerüljön rosszabb gazdasági helyzetbe azért, mert gyermeket vállal.

Tehát az a kérdés, hogy az állami vagy társadalmi támogatás az apa vagy az anya személyén, esetleg inkább az egész család intézményén keresztül érjen el a csecsemőhöz. Bár ez a vita nem volt közvetlen hatással az elkövetkező évtizedben megvalósuló társadalombiztosítási reformokra, és a Stefánia Szövetség és a Magyar Feministák Egyesülete által támogatott anyasági biztosítás sosem valósult meg, az anyaságról, az anyák autonómiájáról és a leányanyák helyzetéről folytatott viták erős kezdeménye.

Anyaság és autonómia

1916-ban a Feministák Egyesületének két képviselője szólalt fel a Madzsar-beszéddel megnyitott Társadalomtudományi Társaság vitáján, és mindketten azt állították, hogy a nagyobb termékenységet, illetve a jobb csecsemővédelmet csak akkor lehet elérni, ha a nők megkapják a választójogot. Mellerné Miskolczi Eugénia szerint ez azért szükséges, mert a nőnek fontos, „hogy maga és gyermekei sorsát maga intézhesse”,²⁶ és a szavazójog segítségével olyan családvédelmi intézkedésekhez jusson, melyek megvédik egy rossz házasság kiszámíthatatlan következményeitől. Szirmay Oszkárné azzal érvel, hogy a nő „anyai kötelességeit nem csak [sic!] szűkebb családjában, hanem a családtagok összességében, az államban is teljesítenie kell”, és csak ha képesek megvédeni jogaikat és saját testi, szellemi és erkölcsi épségüket, akkor lehetnek „értékes nevelője a jövőendő nemzedéknek”.²⁷

Ezzel szemben dr. Berend Miklós gyermekgyógyász ellenzi a nőemancipációt, pontosabban feltételhez köti: „Az óriási vérvesztések pótlása mindenkire nagy

²⁴ Madzsar et al. 1916: 13.

²⁵ Stefánia 1917: 1.

²⁶ Madzsar et al. 1916: 26.

²⁷ Madzsar et al. 1916: 32.

kötelességet ró. Az asszonyoknak az állam érdekét kell szem előtt tartaniuk, míg ezt nem teszik meg, addig nem követelhetnek női jogokat.”²⁸ Már 1916-ban vitahelyzetet eredményez, vajon a nőemancipáció segíti vagy hátráltatja-e a gyermekvállalást, az adekvát gyermeknevelést és ezen keresztül a nemzetvédelmet: ez a kérdés permanens eleme marad az anyaság fogalmáról folytatott társadalmi vitának.

A nőemancipáció és a pronatalizmus összefüggésének kérdését a magyar állam részéről az 1922-es választójogi rendelet zárta. A rendelet a háromgyermekes nőket alacsonyabb műveltségi cenzus mellett juttatja szavazathoz, mint a gyermekteleneket.²⁹

Lezárás

A párizsi békeszerződések után egy kész, már a háború éveiben megszilárdult anyaság mint nemzetvédelem narratíva nyert térbeli dimenziót. A demográfiai verseny kontextusa megváltozott, a nemzetiségek által jelentett belső ellenség hirtelen külső ellenséggé alakult. Megmaradt az anyaság vállalása és az anyák támogatása mint a nemzeten esett sérelem begyógyításának, a sikeres irredenta jövő megteremtésének projektje. Ezt megragadhatjuk a húszas években kiadott csecsemőápolási tankönyvek bevezető szövegeiben: Antonia Zerwer gyermekápolási ABC-jének 1918-as magyar fordítása azt hirdeti, „ellensúlyozni akarjuk a háboru okozta nagy vérvesztéséget”.³⁰ Báró Hacke Károlyné 1924-ben azt kéri, „e szörnyű világháború után” az anyák legyenek „előharcosai egy jobb időszaknak”.³¹ Dr. Torday Ferenc 1927-es könyve „megcsonkított, megtépázott szegény hazánk jövő sorsát”³² bízza az anyákra. Kovácsics Sándor 1925-ös Anya- és csecsemővédelmi útmutatójának bevezetésében még élesebben fogalmaz: „Arról van szó, hogy megmentsünk százezreket, hogy százezrekkel gyarapítsuk azok számát, kik egykor a magyar nemzeti érdekeknek nemcsak hirdetői lesznek, de akik hivatva lesznek mindazt visszaszerezni, amit a mult elvett tőlünk: földet, sót, fát, ércet, szentet s nemzeti erényeket.”³³ Az anya gyermeket szül, és megmenti a nemzetet. Irredenta harcost szül, és újra nagygyá teszi a nemzetet.

²⁸ Madzsar et al. 1917: 29.

²⁹ „Csupán a három vagy ennél több gyermekes anyák és a saját magukat fenntartó, önálló háztartást vezető nők részére adja meg a javaslat kivételképen a választójogot akkor is, ha csak négy elemi osztályt végeztek.” Ezer év törvényei, 1925. évi XXVI. törvénycikk indokolása.

³⁰ Zerwer 1918: 5.

³¹ Hacke 1924: 26.

³² Torday 1927: 8.

³³ Kovácsics 1925: 3.

Ennek a nézőpontnak az ellentétét viszont már a háború éveiben hallhatjuk, többek között a már említett Mellerné Miskolczy Eugénia szájából, aki a két világ-háború között nemcsak a Magyar Feministák Egyesületében, hanem a Nők Nemzetközi Ligája a Békéért és Szabadságért nevű pacifista szervezetben is aktív szerepet vállalt. Négygyermekes anyaként így vélekedett a nemzet és az anya egymás iránti kötelezettségeiről: „Mindenekelőtt meg kell alapozni a jövő békét, hogy az állandó maradjon, biztosítani kell az anyát arról, hogy legerősebb, legderekbabb fiait nem hurcolják ismét a mészárszékre, akkor kívánhatjuk meg az anyáktól, hogy gyermeket adjanak a hazának.”³⁴

Források

Hacke Károlyné 1924: *Anyák könyve*. Kolozsvár.

Herz Sándor 1918: *Embertenyésztés*. Budapest.

Kovácsics Sándor 1925: *Any- és csecsemővédelmi útmutató*. Budapest.

Madzsar József 1905: *A szesz italok hatása az utódokra*. Budapest.

Madzsar József 1915: Az anya- és csecsemővédelem szervezése. *Budapesti Központi Segítő Bizottság Közleményei, A Fővárosi Közlöny melléklete*. 1915. február 5. 20. 2.

Madzsar József 1916: *A meddő Budapest*. Budapest.

Madzsar József et al. 1916: *A jövő nemzedék védelme és a háború, a társadalomtudományi társaságban tartott előadás*. Budapest.

Marosi Arnold, 1924: *Átöröklés és nemzetvédelem*. Budapest.

SOM, Magyar Nemzeti Múzeum – Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Adattár
Az Alföldi Csecsemővédő Egyesület iratai, *Az Alföldi Csecsemővédő Egyesület alapszabály-tervezete (1912)*.

Stefánia Szövetség 1917: *A [Stefánia] Szövetség programja*. Budapest.

Stefánia Szövetség 1918: *Any- és csecsemővédő nők vezérfonala*. Budapest.

Temesváry Rezső – Madzsar József (szerk.) 1917: *Any- és csecsemővédő nők vezérfonala*. Budapest.

Torday Ferenc 1927: *Csecsemő- és gyermekápolás, gyermeknevelés*. Budapest.

³⁴ Madzsar et al. 1916: 26.

Wolters Kluwer Jogtár. Ezer év törvényei, 1925. évi XXVI. törvénycikk indokolása az országgyűlési képviselők választásáról (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92500026.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D48> – letöltés: 2021. február 27.)

Zerwer Antónia 1918: *A csecsemőápolás abc-je*. Budapest.

Hivatkozott irodalom

Galton, Francis 1904: Eugenics, its Definition, Scope and Aims. *The American Journal of Sociology* (10.) 1. July.

Gyáni Gábor 2008: Szociálpolitika és jótékonyság a két világháború közötti Magyarországon. In: Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Budapest, 11–24.

Klich-Kluczevska, Barbara 2012: Making up for the losses of war – Reproduction policies in Postwar Poland. In: Ruth Leiserowitz – Maren Röger (eds.): *Women and Men at War: A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*. Osnabrück, 307–328.

Sontag, Susan 1983: *Betegség mint metafora*. Budapest.

Szekfű Gyula, 1922: *A magyar bortermelő lelki alkata*. Budapest.

Turda, Marius 2014: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. London.

Yuval-Davis, Nira 2005: *Nem és nemzet*. Budapest.

Melléklet

1. kép. Az Országos Stefánia Szövetség címere

Forrás: Temesváry Rezső – Madzsar József (szerk.) 1917: *Anya- és csecsemővédőnők vezérfonala*. Budapest, 17.

II. A HATÁR MINT KULTURÁLIS KONSTRUKCIÓ, A HATÁRTUDAT ÉS ÉRZÉKELÉSE

2. kép. Az Országos Stefánia Szövetség képeslapja

Forrás: Kovácsics Sándor 1925: Anya- és csecsemővédelmi útmutató. Budapest, belső borító.